

Romsics Ignác

JOBBDALI IDEOLÓGIÁK, JOBBOLDALI DIKTATÚRÁK

A politikai ideológiákat, pártokat és politikai rendszereket leíró, értelmező és kategorizáló fogalmaink közül a két legáltalánosabb és leggyakrabban használt: a jobboldal és a baloldal.

E két fogalom politikai tartalommal történő felruházása a 18. század végéig nyúlik vissza. Először 1789-ben használták a francia alkotmányozó nemzetgyűlésben a király parlamenttel szembeni vétőjogával kapcsolatban. E hosszan elnyúló vita során kezdett kialakulni és vált hagyománnyá, hogy azok, akik ragaszkodtak a király és az egyház különböző előjogaihoz, az alkotmányozó nemzetgyűlés elnökétől jobbra, míg az átalakulás radikálisabb, liberális és demokratikus hívei tőle balra foglaltak helyet.¹

A francia jobboldal nem volt egységes. Egyik részük, az ún. ellenforradalmárok, ultrák vagy reakciósök lényegében a régi rend, vagyis a rendiség, illetve az abszolút királyi hatalom hívei voltak. Ideológusaiknak Joseph-Marie de Maistre és Louis de Bonald számítottak, akik továbbra is úgy gondolták, hogy minden hatalom istentől származik, s a népszuverenitás nem egyéb kártékony mítosznál, illetve demagóg népbolondításnál. A természethez hasonlóan a társadalomnak is organikus rendje van, amely nem helyettesíthető a szabadság, az egyenlőség és a testvériség jelszavain alapuló új intézményekkel. A társadalmi együttélés alapjai nem az emberi jogok, hanem a vallásosság, a szokások és a hagyomány.²

¹ Michel Winock: *La Droite*. Paris, 2008, Plon, 19–21. Vö. Charles T. Goodsell: The Architecture of Parliaments: Legislative Houses and Political Culture. *British Journal of Political Science*, Vol. 18. No. 3. (July 1988) 287–302.

² De Maistre és de Bonald gondolatait jól tükrözik azok a szövegrészletek, amelyek a Kontler László által szerkesztett Konzervativizmus 1593–1872. Szöveggyűjtemény című kötetben (Budapest, 2000, Osiris, 251–368.) jelentek meg. Vö. Bayer József: A politikai gondolkodás története. Budapest, 2003, Osiris, 2007, 218.

A jobboldal másik része, amelynek megkülönböztető jelzőjeként a liberális, az alkotmányos és a monarchista honosodott meg, a forradalom alapcélkitűzéseit elfogadta. Vagyis a monarchisták egyetértettek a rendiség, a születési előjogok és az abszolút királyság intézményének felszámolásával. A népszuverenitás elvéhez ugyanakkor a monarchikus hagyomány számos elemét társították. Lényegében tehát egy olyan – Angliában ekkor már működő – alkotmányos királyságot képzeltek el, amelyben az uralkodónak és a felsőháznak juttatott jogokkal a népakaratot tükröző alsóház megfelelőképpen ellensúlyozható lett volna. Ily módon egyszerre vitáztak a régi rendhez ragaszkodó ultraroyalistákkal és a liberális vagy demokratikus baloldallal. Álláspontjuk kifejtése során gyakran hivatkoztak Edmund Burke-re, az ír származású mérsékelt vagy „régí” whig politikusra és gondolkodóra, aki 1790-es művében (*Reflections on the Revolution in France*) máig ható érvennyel fejtette ki a liberális konzervativizmus alapelveit. A társadalmi és politikai rend eszerint változtatható, sőt változtatandó is, ám minden reformnak a tapasztalaton, a múlt tiszteletén és az átörökített jogokon kell alapulni.³

Az 1789 és 1791 közötti nemzetgyűlési vitákban és az ezekhez kapcsolódó politikai küzdelmekben a 19. századi francia, sőt bizonyos mértékben európai jobboldal két archetípusa született meg: a polgári átalakulás előtti rendiség hierarchikus állapotát idealizáló antiliberális és autoriter ókonzervatívoké, és a polgári átalakulás mérsékelt változatát pártoló liberális konzervatívoké. A Napóleon bukása utáni restaurációs időszak jellegét lényegében e két egymással is rivalizáló jobboldali irányzat határozta meg. A Bourbonok, különösen az 1824-ben megkoronázott X. Károly támaszai az ekkortól legitimistáknak is nevezett ultramontánok vagy ókonzervatívok, az 1830-ban hatalomra került Lajos Fülöp támogatói pedig a liberális konzervatívok, más néven – az uralkodó származására utalva – orléanisták voltak.⁴

Az 1830 és 1848 közötti ún. júliusi monarchia időszakában a liberális konzervatívok lényegében elérték céljukat. A politikai rendszer alapja a cenzusos, vagyis a vagyonhoz kötött választójog volt, amely a több mint 30 milliós összlakosságból 200 ezer embernek engedett beleszólást a közügyekbe. A 18. században kidolgozott liberális doktrínának ez ugyan teljes mértékben megfelelt, a közben átalakuló francia társadalom politikailag öntudatosá váló kisparaszti és munkástömegeit azonban kielégítetlenül hagyta. Ez az elégedetlenség lett a táptalaja a francia jobboldal harmadik, 19. századi irányzatának: a bonapartiz-

³ Edmund Burke: Töprengések a francia forradalomról. Ford.: Kontler László. Budapest, 1990, Atlantisz. Vö. Molnár Károly Attila: Edmund Burke. Budapest, 2000, Századvég Kiadó.

⁴ René Rémond: Les Droites en France. Paris, 1982, Aubier, 46–98.

musnak. Ez eleinte politikai mozgalmat és hozzá kapcsolódó ideológiát jelentett, majd a Második Császárság időszakában (1852–1870) és azóta kormányzati rendszert is.

A bonapartizmus gyökerei Napóleon örökös konzullá (1802), majd császárrá (1804) választásáig nyúlnak vissza. Ezeket olyan, az egész országra kiterjedő népszavazások legitimálták, amelyeken közel 4 millióan vettek részt. Közülük mindkét alkalommal több, mint 3,5 millióan szavaztak igennel, vagyis Napóleon mellett, s a nem szavazatok száma mindössze néhány ezerre rúgott. A császár hatalma tehát nem istentől, nem is a kevés jómódútól, hanem alulról, mintegy magától a néptől eredt. Erre a valós hagyományra épültek rá azok a Balzac, Stendhal és Victor Hugo által is népszerűsített kultuszteremtő toposzok, amelyeknek köszönhetően a francia nemzet egy részének emlékezetében az egykori diktátor idővel átalakult a hatalmasokkal szembeszálló „kis őrmesterré”, a forradalom örökösevé, a helyi uraságoktól szenvedő parasztok védelmezőjévé, és végső soron a nemzeti egység és megbékélés megtestesítőjévé. A bonapartizmus, vagyis a felülről jövő reformokat egy karizmatikus vezetőtől váró „napóleoni eszme” a tömegek körében ilyenformán egyszerre testesítette meg a forradalom demokratikus és szociális öröksége iránti nosztalgiát, valamint az erőskezü vezető és a rend iránti vágyakozást. Vagyis egyszerre volt egalitáriánus, populáris és autoriter. A francia Második Császárság gyakorlatában ebből leginkább az utóbbi érvényesült. A férfiak általános választójogát ugyan bevezette, ám a jelölési eljárás szabályozásával és ellenőrzésével egyben formálissá is tette. Ezzel és a végrehajtói hatalom erősítésével lényegében egy olyan császári tekintélyuralmat honosított meg, amelynek a szociális teljesítménye jócskán elmaradt az alábbi rétegek várakozásaitól.⁵

Az 1848 előtti német államok politikai élete a francia minta szerint szerveződött. Tehát a királyi vagy fejedelmi kormányzat hívei alkották a jobboldalt, míg a reformokat követelő liberális és radikális pártok a baloldalt. Az 1848-as frankfurti német nemzetgyűlés ülésrendje ugyanígy alakult. Az elnöktől balra a demokraták, vele szemben középen a liberálisok, míg jobboldalon a konzervatívok foglaltak helyet.⁶ 1848 után rögzültek a frankfurti nemzetgyűlés ülésrendje által kifejezett ideológiai tartalmak. Jobboldalként a különböző konzervatív áramlatokat azonosították, akik porosz képviselői IV. Frigyes Vilmos köré tömörülve a szent szövetségi idők dinasztikus legitimizmusát jelentették. A porosz kormányrendszer autoriter jellege később tovább erősödött. Otto von Bismarck, az 1862

⁵ Michel Winock: *La Droite*, i.m. 57–86.

⁶ Schlaglichter der deutschen Geschichte. Hrsg. Von Dr. Helmut M. Müller. Mannheim, 1990, Bibliographisches Institut, F. A. Brockhaus AG, 158.

utáni miniszterelnök nyíltan hirdette, hogy a kormányzás irányítása nem a parlament, hanem a király dolga, – ha másként nem lehetséges, akár diktatúra árán is. A király körüli konzervatívok között ugyanakkor akadtak olyanok is, akik magukévá tették az alkotmányos monarchia elveit, s az uralkodót is azok betartására ösztönözték. Az ókonzervatívok és az alkotmányos monarchisták mellett az 1850-es és 1860-as években új irányzatként léptek fel az ún. reformkonzervatívok vagy szociálkonzervatívok, akik számára Lorenz von Stein szolgáltatta az elvi alapvetést. 1850-es munkájában (*A franciaországi társadalmi mozgalmak története*) Stein társadalmi reformokat sürgetett a forradalmak megelőzése érdekében, miközben a népképviselőt kárhóztatta, sőt a polgári parlament szerepét is elhanyagolhatónak mondta. A modern kor adekvát állama – hangoztatta – „a társadalmi reform királysága”. Ha az uralkodó élére áll e reformoknak, akkor „a társadalomnak az a része, amely fölött uralkodnak, hamarosan közvetlen érzésből, később tudatosan a királysághoz, mint természetes védnökéhez és segítőjéhez fordul”.⁷

A különböző német jobboldali áramlatokból, elsősorban von Stein reformkonzervativizmusából nőtt ki az ún. „szociális császárság” eszméje, amely az 1871 utáni bismarcki szociálpolitika alapja lett. Ezért és a „vaskancellár” autoriter politikája miatt Marx és nyomában mások nem minden alap nélkül rokonították Bismarck két évtizedes kormányzását a francia bonapartizmussal.

A korabeli magyar szóhasználat a nyugat- és közép-európai mintáknak megfelelően baloldali címkével a reformországgyűlések liberális ellenzékét, jobboldalival az ancien régime híveit és az újkonzervatívokat vagy fontolva haladókat látta el. Ezek a jelentéstartalmak az 1848–49-es forradalom és szabadságharc alatt két szempontból módosultak. A jobboldalhoz sorolhatók köre egyrészt kibővült: nemcsak a forradalom ellenfeleit, hanem az 1848 decemberétől Békepárt néven szerveződő mérsékelt támogatóit is felölelte.⁸ Másrészt a belső átalakulás tartalmának és tempójának megítélésénél egyre fontosabb minősítő szemponttá vált a Bécshez, a fegyveres harchoz és végül a trónfosztáshoz való viszony. A Világos utáni években még inkább ez lett az osztályozás alapja. A Habsburg Birodalom fennmaradását magyar érdekek elismerő Deák Ferencet és körét, a leendő Felirati Pártot így egyre többen nevezték jobboldalnak, míg a felbomlásra ítéltnek gondolt Ausztriától elszakadni kívánó Teleki Lászlót és követőit, vagyis a leendő Határozati Pártot a baloldallal azonosították. 1867-ben, amikor a Hatá-

⁷ Heinrich August Winkler: *Németország története a modern korban*. I. köt. Budapest, 2005, Osiris, 126–145., idézet a 133. oldalon.

⁸ Kossuth Lajos *Összes Munkái*. XII. köt. Kossuth Lajos 1848/49-ben. II. köt. Sajtó alá rend. Sinkovics István. Budapest, 1957, Akadémiai Kiadó, 655.

rozati Párt mérsékeltjei Tisza Kálmán vezetésével saját pártot alakítottak, magukat éppen ezért Balközépnek nevezték. A baloldal fogalmát a párt programja így határozta meg: „A baloldal eddig is azon alapföltételből indult ki, ezután is csak azt fogadhatja el irányadóul, hogy Magyarország semmi más nemzetnek vagy országnak alá nem vetett, szabad és független ország”.⁹ Az ellenzék radikális szárnyát, amely az emigrációból hazatért Kossuth-híveket tömörítette, ennek megfelelően Szélbálnak vagy Szélsőbálnak nevezték. A Deák-párt és a Balközép 1875-ös egyesülését elfogadni nem tudó, az udvarhoz feltétlenül hű konzervatív és liberális nagybirtokosok pedig Jobboldali Ellenzék néven alakítottak pártot. A dualizmus első évtizedeinek magyar politikai pártjai tehát lényegében a kiegyezéshez, illetve a Bécshez való viszony alapján jöttek létre. Vagyis – mint Pölöskei Ferenc megállapította – „a pártok jobboldali vagy baloldali meghatározottsága nem társadalmi programjukra, konzervativizmusra vagy liberalizmusra vonatkozott, hanem közjogi értelmet nyert: a jobboldaliak a dualista rendszer fenntartói, a baloldaliak annak elutasítói voltak”.¹⁰

A 19. század második felére a régi típusú, ultrakonzervatív-legitimista irányzatok egész Európában talajukat veszítették, a mérsékelték pedig a politikai térfél baloldalán elhelyezkedő liberális pártok parlamentáris partnereivé váltak. A „fontolva haladók” álláspontja csak mértékben, ütemben és módban, de nem alapjában és minőségben tért el a liberális felfogástól. A kor mindkét nagy politikai családja a polgári fejlődés előmozdítását tartotta feladatának.

A század utolsó harmadára ez a politikai alaphelyzet jelentősen módosult. Az elért vívmányok fenntartására és/vagy óvatos reformálására törekvő konzervatív és liberális pártok uralmát jobbról és balról egyaránt súlyos kihívások érték. A gazdasági modernizáció természetes társadalmi következményeként kialakult ipari munkásság szocialista pártjai Nyugat-Európában a baloldal meghatározó, másutt számottevő erejévé váltak. A jobboldalon ugyancsak új irányzatok léptek fel. Ezek a Szabó Miklós és mások által újkonzervatívnak és/vagy jobboldali radikálisnak nevezett irányzatok gazdasági téren a liberális szabad versennyel szemben az állam fokozottabb beavatkozásáért és a piacgazdaság érvényesülésének korlátozásáért, társadalmi síkon pedig a polgári átalakulás veszteseiért vagy magukat vesztesnek érző frusztrált csoportjaiért szálltak síkra. Ehhez a gazdasági-társadalmi programhoz – a régi típusú dinasztikus jobboldaltól eltérően – szinte kivétel nélkül markáns nacionalizmus és nem ritkán biológiai értelemben vett rasszizmus társult. Utóbbi elsődleges célpontjaivá szinte mindenütt

⁹ Magyarországi pártprogramok 1867–1919. Szerk. Mérei Gyula, Pölöskei Ferenc. Budapest, 2003, ELTE-Eötvös Kiadó, 87.

¹⁰ Uo. 9.

az örök emberi rossz és a kapitalizmus negatív jelenségeinek hordozóiként azonosított zsidók váltak. Az új jobboldal politikai programjának fontos része volt a pártok versengésére épülő és lényegénél fogva korruptnak tartott parlamentarizmus bírálata, s a pozitív értékekkel felruházott hagyományos közösségek (család, falu, régió) dicsőítése is.¹¹

Az újkonzervatív irányzatok fellépése, valamint a különböző polgári, munkás- és parasztpártok megjelenése a 20. század elejére jelentősen átrendezte az 1860-as években közjogi kérdések mentén kialakult magyar pártrendszert. Ez a nyelvhasználatra is hatással volt. A szellemi, elsősorban az irodalmi életben kezdett terjedni a „régí” és az „új” Magyarország jobb- és baloldalként történő azonosítása. A kortárs Schöpflin Aladár az 1930-as évek elején úgy emlékezett vissza a háború előtti évek irodalmi életére, hogy az addig szokásos nemzeti-nemzetietlen minősítést akkorra felváltotta a jobboldal-baloldal dichotómiája. „Akik meg voltak elégedve a fennálló politikai, társadalmi és gazdasági renddel, s legfeljebb részletkérdésekben, apró melléktünetekben éltek a kritika jogával – írta –, azok a jobboldalon sorakoztak, az elégedetlenek, akik a társadalom egyensúlyát szerették volna megváltoztatni, a baloldalra szorultak.”¹²

A Schöpflin által körülírt és az irodalmi életre vonatkoztatott ideológiai tartalmakat a jobboldal és a baloldal fogalma a magyar politikai nyelvben teljes körűen az I. világháború utáni években nyerte el. Ez két körülménnyel magyarázható. Részben az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásával, s ezáltal a közjogi kérdés időszerűtlenné válásával, részben az 1918–19-es polgárháborús időszak kielezett politikai harcaival. A két forradalom és azt követő ellenforradalom dinamikáját az 1920-as évek elején írott publicisztikájában Jászi éppúgy a jobboldal-baloldal, sőt szélsőbal és szélsőjobb fogalom-párok segítségével írta le,¹³ mint naplóbejegyzésein alapuló visszaemlékezésében Kozma Miklós.¹⁴ A baloldallal természetesen mindketten a forradalmi erőket, a jobboldallal pedig az ellenforradalmi csoportokat jellemezték, miközben a radikalizmus foka alapján egyes pártokon és csoportokon belül is beszéltek balszárnyról és szélsőbalról vagy jobbszárnyról és szélsőjobbról. Ez a fajta fogalomhasználat az 1930-as

¹¹ Szabó Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*. Budapest, 2003, Új Mandátum, 11–50.

¹² Schöpflin Aladár: Van-e jobboldali és baloldali irodalom? *Nyugat*, 1933/15–16. sz. 98–100.

¹³ Jászi Oszkár publicisztikája, i.m. 349–350. és 359.

¹⁴ Kozma Miklós: *Az összeomlás 1918–19*. Budapest, 1933, Athenaeum R.T. 53.

évekre általánossá vált, még ha pontos tartalmáról és magyarázó erejéről vitáztak is a szellem emberei.¹⁵

Az I. világháború után Európa új államainak többségében liberális-demokratikus szellemű alkotmányokat fogadtak el, és általánossá vált a pártok versengésén alapuló parlamentarizmus. Az államrendszer hatalmi ágainak elkülönülésén és a felnőtt állampolgárok egészének vagy egyre nagyobb részének választójogán nyugvó politikai akaratképzés megkülönböztetések nélküli rendszere, vagyis a klasszikus polgári parlamentarizmus demokratizált változatai azonban nem tudtak stabilizálódni. Az 1920-as években mintegy féltucat, az 1930-as években több mint tíz, s a háború alatt még további öt európai államban alakultak ki olyan politikai rendszerek, amelyekben a hatalmi ágak részben vagy egészen összeolvadtak, s amelyekben a politikai hatalomért folytatott békés versengés intézményét vagy felszámolták, vagy korlátozták. Totális, a polgári társadalmak hagyományos politikai intézményeit teljes mértékben szétzúzó, s a vezérelvet maximálisan érvényesítő diktatúra Németországban és Olaszországban jött létre. A többi a liberális-demokratikus parlamentarizmus és a totális diktatúra közötti átmenetet jelentő autoriter kormányzati rendszer valamely változatoként fogható fel. Az 1922-től nagyrészt nyílt szavazati rendszer, a numerus clausus és a kormánypárt leválthatatlansága miatt ezek egyike a magyarországi Horthy-rendszer volt. Demokratikus vagy alapvetően demokratikus jellegű politikai rendszerek a korszak egészében Európában megszakítás nélkül mindössze öt államban működtek: Nagy-Britanniában, Finnországban, az Ír Szabad Államban, Svédországban és Svájcban.¹⁶

A liberális-demokratikus rendszereket – a háború alatt német segédlettel – minden esetben jobboldali politikai pártok és mozgalmak döntötték meg, vagy alakították át. (Kivétel ez alól a Szovjetunió, ahol az 1917-es demokratikus februári forradalom után ismeretes módon egészen más irányt vettek az események.) A célok elérésére szolgáló módszerek és eszközök szempontjából ezek két nagy csoportot alkottak. Egyikbe a parlamentarizmus játékszabályait elfogadó jobbközép vagy mérsékelt jobboldali szervezetek tartoztak, a másikba az erőszakos utcai politizálást is eszköztárukba emelő szélsőjobboldaliak.

¹⁵ A magyar Cobden Szövetség ezzel kapcsolatos ankétjának érdekesebb hozzászólásait és az 1930-as évek végének értelmezési kísérleteinek némelyikét közli Parlament, pártok, választások a Horthy-kori Magyarországon. I. köt. Szerk.: Boros Zsuzsanna. Budapest, 2002, Rejtjel Kiadó, 191–240.

¹⁶ Eric Hobsbawm: A szélsőségek kora. A rövid 20. század története 1914–1991. Budapest, 1998, Pannonica Kiadó, 110.

Történeti és ideológiai szempontból összetettebb volt a kép. A jobboldalnak e tekintetben legalább három nagy típusát különböztethetjük meg. Ezek a következők voltak: (1) a 19. század első felében kialakult, s a polgári berendezkedéssel idővel megbékélt, ám a demokráciától idegenkedő konzervativizmus, amely különböző pártalakzatokban a 20. században is tovább élt; (2) a 19. és 20. század fordulóján alakot öltött antiliberalis és antiparlamentáris nacionalista újjájobboldal, amely az I. világháború után megerősödött; s végül (3) az ennél is radikálisabb fasiszta és nemzetiszocialista mozgalmak, melyek az 1920-as és az 1930-as években szerveződtek meg.¹⁷

A fasiszta ideológiák a felvilágosodás liberális és demokratikus örökségének teljességével szembefordultak, s a századfordulós újjájobboldali irányzatok nacionalizmusát, rasszizmusát, populizmusát és vezérelvűségét is tovább radikalizálták. Felfogásuk szerint a fennálló rendszereket javítani nem lehetséges, a feladat erőszakos eszközökkel történő megsemmisítésük. A polgári egyenlőség- és szabadságeszmény helyébe a nép, illetve a nemzet organikus egészként felfogott koncepcióját állították, miközben az emberi nem különböző csoportjai között is faji hierarchiát konstruáltak. A darwini evolúciós elméletből kiindulva azt feltételezték, hogy a nemzetek (népek-fajok) állandó létharcban állnak, amelyből a felsőbbrendűek kerülnek ki győztesen. Az alsóbbrendű népekkel a nekik tulajdonított értékek arányában bármit lehetett tenni: elfogadni szolgálataikat, elüldözni vagy áttelepíteni, sőt akár meg is semmisíteni őket. A közjót és a közakaratot megtestesítő vezér által irányított szabályozott gazdaság, hierarchikus társadalmi rend és pártállami egyeduralom garantálja az arra érdemes népek vagy népközösségek fennmaradását és jólétét.¹⁸

A fasiszta és a mérsékelt jobboldali irányzatok természetesen nem mindig és nem mindenütt működtek együtt. Voltak országok, például Nagy-Britannia, ahol a konzervatívok túlnyomó többsége mindvégig megmaradt parlamentáris keretek között, s miközben a Munkáspártot természetes partnerének fogadta el, a fasisztákkal való együttműködés – noha legismertebb vezérük, Sir Oswald

¹⁷ A két világháború közötti európai jobboldali ideológia irányzatokról természetesen számtalan hosszabb-rövidebb leírás és értelmezés áll az érdeklődők rendelkezésére. Ezek közül a következő kézikönyveket használtuk: *Jean Touchard: Histoire des idées politiques. Vol. II. Paris, 1967. PUF, 802–839.*; *Andrew Heywood: Political Ideologies. An introduction. New York, 2003, Palgrave Macmillan 69–104., 155–187. és 214–235. és Politische Theorien von der Antike bis zur Gegenwart. Hrsg. Von Hans-Joachim Lieber. Bonn, 1991, Bundeszentrale für politische Bildung, 781–820.* – Csak a németországi irányzatokkal foglalkozik *Edmond Vermeil: Doctrinaires de la révolution allemande 1918–1938. Paris, 1948. Nouvelles Éditions Latines és Ernst Nolte: Konservatismus und Nationalsozialismus. In Konservatismus. Hrsg. Von Hans-Gerd Schuman. Königstein, 1984. Athenäum, 244–261.*

¹⁸ *Póczik Szilveszter: Fasizmus-értelmezések. Budapest, 1994, Biadrukt Kiadó, 199–218.*

Mosley az egyik legelőkelőbb angol arisztokrata családból került ki – fel sem merült körükben. A spanyol polgárháborúban viszont – néhány kivételtől eltekintve – minden konzervatív árnyalat – beleértve a katolikus egyházat, a hadsereget és a nagybirtokosokat – szövetségre lépett a radikális jobboldallal, ahogy a köztársaságiak oldalán is együtt harcoltak a demokraták a szocialistákkal, a kommunistákkal és az anarchistákkal. A franciaországi konzervatívok ugyanakkor megosztottak voltak. Egyik részük aktívan közreműködött az 1940-es német győzelem után Vichy központtal megszerveződött Pétain-féle autoriter állam irányításában, amely a nemzetközi pénztőke és a nemzetközi szocializmus ellen egyaránt harcot hirdetve a legfőbb rossz megtestesítőivé a szélsőjobboldali mitológiákhoz hasonlóan a szabadkőművességet és a zsidóságot tette, s végül deportálásukat is végrehajtotta. Másik részük viszont az ellenálláshoz csatlakozott, és együtt harcolt a kommunistákkal és a szocialistákkal. A kelet-európai államokban, így például Lengyelországban, Magyarországon és a balti államokban a konzervatívok a fasiszta szélsőjobboldallal és a baloldallal szemben egyaránt a 19. századi típusú, korlátozott parlamentarizmus intézményrendszerét, s persze saját hatalmukat védték. Ez azonban nem zárta ki, hogy egyes helyzetekben egyes csoportjaik a radikális szélsőjobbal, mások viszont a liberális és demokratá baloldallal működjenek együtt. Sőt az is előfordult, hogy a helyzettől függően egyszer az egyikkel, máskor a másikkal léptek taktikai szövetségre. A magyar konzervatívok közül ezt tette például Bethlen István.

A fasiszta és autoriter rendszerek II. világháború alatti politikája, mindeneke-lőtt az európai zsidóság nagy részének szervezett kiirtása a jobboldal fogalmát átmenetileg több országban diszkreditálta. A bonapartista hagyományhoz visszanyúló, a parlamentáris köztársaságot elnöki rendszerré alakító, és pártjába jobboldali kollaboránsokat és kommunista ellenállókat egyaránt befogadó de Gaulle például következetesen tagadta, hogy politikája jobboldali lenne. Utódával, Georges Pompidou-val együtt a „közép” képviselőjének tekintette és nevezte magát.¹⁹ Hasonló volt a helyzet Németországban, Olaszországban és a Benelux-államokban, ahol a kereszténydemokraták törtek előre, és töltötték ki a keletkezett politikai vákuumot. A társadalmi és gazdasági igazságosság 19. század végéig visszanyúló katolikus eszméjét az 1945 utáni nyugat-európai kereszténydemokraták a parlamentarizmus demokratikus felfogásával ötvözték. Alkalmanként még koalícióra is léptek a liberális és a szocialista pártokkal. A parlamenti patkó centrumában és/vagy attól jobbra elhelyezkedő kereszténydemokrata, keresztényszocialista és más konzervatív és konzervatív-liberális színezetű pár-

¹⁹ Michel Winock: *La Droite*, i.m. 160–161.

tok a háború utáni évtizedekben a baloldal pártjaival együttműködve alakították ki a társadalom legelesettebb rétegeit is szociális védelemben részesítő jóléti társadalom modelljét, és szilárdították meg az állampolgárok közötti teljes politikai jogegyenlőséget biztosító liberális demokrácia intézményrendszerét. A demokratikus szellemmel feltöltődött jobboldal vagy jobbközép, amelynek emblematis alakja Nyugat-Németországban Konrad Adenauer, Olaszországban pedig Alcide de Gasperi volt, ezekben az években vált el markánsan az antiliberális és gyakran antiparlamentáris szélsőjobboldal különböző irányzataitól.²⁰

A modern kereszténydemokrácia kialakulásban nagy szerepet játszottak maguk az egyházak is, amelyek vezetői nyilatkozataikban és magatartásukkal egyaránt nyilvánvalóvá tették, hogy elfogadják a jóléti társadalmak és a modern demokrácia alapeszményeit. E téren különösen II. János Pál pápa 1981-es enciklikája (*Centesimus annus*) számít mérföldkönek. Ebben szerepel, hogy „a keresztény hit nem ideológiai jellegű, egyáltalán nem törekszik a változó társadalmi és politikai valóságot merev modellbe zárni, és elismeri, hogy az ember élete koronként különböző és tökéletlen formában bontakozik ki. Az egyház tehát, miközben az ember transzcendentális méltóságát hangsúlyozza, a szabadság tiszteltetésben tartását tekinti irányadónak és módszerének”. Ebből kiindulva „nagyra értékeli a demokratikus rendszert, mint olyan rendszert, amely biztosítja a polgárok számára a politikai döntésekben való részvételt és garantálja a kormányzottnak, hogy maguk válasszák meg és ellenőrizzék vezetőiket, vagy békés formában leváltsák őket, ha szükségesnek látszik”.²¹

A demokratikus alapelvek elfogadása és a demokratikus intézmények védelme ma is összeköti az ún. jobbközép és balközép pártjait. A 20. század végére ugyanakkor különbségeik is markánsabbá váltak. Az 1980-as években a jobboldali konzervatív pártok egyre inkább szakítottak a szociáldemokrata baloldal és a háború utáni koalíciós kormányok etatista gazdaságpolitikájával, s bizonyos mértékig rehabilitálták a régi liberális doktrínát. A gyakorlatban ez az adóterhek csökkentését, a vállalkozások működési feltételeinek a javítását, az állami kezelésbe vett iparágak teljes vagy részleges magánosítását és a szociális kiadások lefaragását jelentette. Ilyen politikát először Margaret Thatcher brit miniszterelnök és konzervatív kormánya valósított meg az 1980-as évek elején. Később más nyugat-európai kormányok is alkalmazták. E neokonzervatívnek nevezett

²⁰ *Niels Arbol: A kereszténydemokrácia Európában.* Budapest, 1995, Barankovics István Alapítvány.

²¹ *Az egyház társadalmi tanításai. Dokumentumok.* Szerk. Tomka Miklós, Góják János. Budapest, [1996], Szent István Társulat. 570–571.

gazdaságpolitikai fordulat mögött sajátos módon az a neoliberais közgazdaságtan áll, amely az állami szerepvállalást hangsúlyozó keynes-i elmélettel szembe fordulva a szabadpiac akadálytalan működési feltételeinek biztosítását tekinti elsődlegesnek, s a nagy vagyoni és jövedelmi különbségeket természetesként fogadja el. Az irányzat legismertebb teoretikusa az osztrák származású és munkásságáért 1974-ben Nobel-díjjal jutalmazott Friedrich August von Hayek volt.²²

Társadalompolitikai téren és a termelési konfliktusokban a demokratikus jobboldal általában a munkaadói oldalt képviseli a zömmel baloldali munkavállalókkal szemben. Más társadalmi kérdésekben is jól látszik a különbség köztük. A jobboldal általában ellenzi az abortuszt, a drogfogyasztás liberalizálását és az azonos neműek együttélésének jogi egyenjogúsítását, míg a baloldal ugyanezeket inkább támogatja. A védelmi politikának és a fegyverzetek korszerűsítésének a jobboldal nagyobb jelentőséget tulajdonít, a pacifistább baloldal kisebbet. Kulturális téren az egyik legfőbb választóvonal a valláshoz való viszony: a jobboldaliak inkább, a baloldaliak kevésbé istenhívők. Fontos különbség a család szerepének eltérő megítélése is. A jobboldaliak inkább a hagyományos családmódel hívei, míg a baloldaliak nevelési elvei modernebbek, vagyis liberálisabbak.²³

A demokratikus rendszerek II. világháború utáni elterjedése és megszilárdulása nem jelentette a fasiszmus és általában az antidemokratikus szélsőjobboldal eltűnését Európából. Portugáliában és Spanyolországban 1974–75-ig állt fenn Salazar és Franco autoriter rendszere. A demokratikus országokban fasiszta csoportok, sőt helyenként pártok működtek.²⁴

A „hagyományos” fasiszta szélsőjobboldali irányzatok mellett az 1970-as évektől ún. újjobboldali áramlatok (*Nouvelle Droite*, *New Right*, *Neue Rechte*, *Nuova Destra*) is megjelentek. Ezek ideológusai általában a háború előtti antiliberais, antiegalitáriánus, elitista, paternalista, tekintélytisztelő és rasszista eszméket fogalmazzák újra, és egészítik ki az aktuális helyzetre vonatkozó egyéni reflexióikkal. Ezek között döntő helyet foglal el a jóléti államtól való elhatárolódás, valamint a bevándorlás-ellenesség és az idegengyűlölet. Az irányzat mindazonáltal rendkívül sokágú, és országonként is különbözik. Alain de Benoist, aki a francia *Nouvelle Droite* legismertebb ideológusa, egyformán támadja a marxizmust és a „velejéig perverz kommunizmust”, az „amerikai globalizációt”, valamint az „intoleráns” és teokratikus kereszténységet. Rasszista,

²² Bayer József: A politikai gondolkodás története, i.m. 295–298. és Egedy Gergely: A brit konzervatív gondolkodás és politika, i.m. 229–254.

²³ Körösnéyi András: A magyar politikai rendszer. Budapest, 1998, Osiris, 96–97.

²⁴ European Fascism, i. m. 338–339., és Petőcz György: A történelem mítoszai. *Mozgó Világ*, 2000/1. 59–70.

idegenellenes, a viking-hagyomány tisztelője, s a korunkra jellemző „szolgamorrállal” szemben a nietzschei értelemben vett *Übermensch* etikájának a népszerűsítője. A német *Neue Rechte* viszont, amely az 1968-as baloldali diákmozgalmak reakciójaként szerveződött meg, hangsúlyozottan keresztény alapokon áll, s a weimari időszak konzervatív forradalmának ideológusaihoz (Carl Schmitt, Ernst Jünger, Oswald Spengler stb.) nyúl vissza.²⁵ Ismét más jellegű az angol *New Right*, amelynek egyik legismertebb mentora a tekintélyes újkonzervatív filozófia professzor, Roger Scruton, aki Hegelre, Burke-re, Hayek-re és a tory hagyományra hivatkozva az egyéni kezdeményezés (szabad piac), a felelősségtudat, a tisztelet, a tekintély, a vallás és a hagyomány szerepének a fontosságát hangsúlyozza.²⁶

A viszonylag szűk körökben ható intellektuális és elitista új jobboldal mellett a 20. század utolsó harmadában tömegbefolyással rendelkező új szélsőjobboldali pártok és mozgalmak is megszerveződtek. Ezek közül közismert a francia Nemzeti Front, amelyet 1972-ben alapított Jean-Marie Le Pen. Le Pen sikeresen integrálta pártjába az *Action française*-re és Pétain „nemzeti forradalmára” nosztalgiával gondoló nacionalistákat és antiszemitéket, a dekolonizáció veszteseit, a mai idegengyűlölőket és több más új jobboldali csoportot. Vonzerejére mi sem jellemzőbb, mint hogy az 1995-ös elnökválasztáson a szavazatok 15%-át, a 2002-esen pedig csaknem 17%-át szerezte meg. A 2002-es választások azonban mást is megmutattak. Nevezetesen azt, hogy a szélsőjobboldallal szemben a köztársaság minden híve – baloldaliak, centristák és mérsékelt jobboldaliak – egységet tudnak mutatni. Vagyis a szélsőjobboldal és a jobbközép II. világháború után rögzült elkülönülése Franciaországban ma is érvényben van. A választások második fordulóján elért 82%-os eredményével így lett elnök a neo-gaullista Jacques Chirac.²⁷

A Szovjetunió fennhatósága alá került kelet-európai államokban, így Magyarországon is 1945 után nem pártpolitikai pluralizmus és demokratikus parlamentarizmus, hanem kommunista diktatúra alakult ki. A szélsőjobboldalinak minősített pártok, amelyek közé Magyarországon a konzervatívok jelentős részét tömörítő kormánypártot is sorolták, a fegyverszüneti szerződés értelmében újjá sem

²⁵ Michael Minkenberg: Die Neue Radikale Rechte im Vergleich: USA, Frankreich, Deutschland. Opladen, 1998, Westdeutscher Verlag, 411. – Az új jobboldal elméleti, elsősorban közgazdasági jellegű nézeteire lásd Az új jobboldal és a jóléti állam. Szerk. Bujalos István, Nyulas Mihály. Budapest, 2002, Hirschler Rezső Szociálpolitikai Egyesület.

²⁶ Roger Scruton: Mi a konzervativizmus? Budapest, 1995, Osiris Kiadó. Vö. Egedy Gergely: Brit konzervatív gondolkodás és politika, i. m. 255–263.

²⁷ Michel Winock: La Droite, i. m. 152–182.

szerveződhetek. Az 1945-ös – még demokratikus – választásokon így csak az 1945 előtti autoriter rendszer baloldalinak számító ellenzéki pártjai indulhattak. Ez a körülmény ismét a baloldal és jobboldal fogalmának átértelmezésével járt együtt. Azzal, hogy a két munkáspárt, a kommunista és a szociáldemokrata, valamint a Nemzeti Parasztpárt 1946 márciusában megalakították a Baloldali Blokkot, a koalíciós kormány vezető erejét adó Kisgazdapártot, illetve ennek utódpártjait automatikusan jobboldallá minősítették. Igaz, a kommunisták által mozzgatott szervezet 1946. március 5-ei programja még csak a Független Kisgazdapárt „reakciós jobbszárnya” ellen hirdetett harcot.²⁸ Ám rövid időn belül mindazok a demokratikus erők – kisgazdák, parasztpártiak és szociáldemokraták – jobboldalivá minősültek, akik akadályozni próbálták a kommunista hatalomátvételt vagy egyszerűen csak nem értettek azzal egyet. A baloldali pedig természetesen a „reakcióval szemben álló” pártok, személyek és magatartásformák minősítő jelzője volt.

Az 1989–90-es rendszerváltás időszakának szervezeteket és ideológiákat jelölő leggyakoribb jelzői a demokratikus, a liberális, a magyar és a nemzeti voltak. A jobboldali minősítést, illetve jelzőt eleinte egyetlen új szerveződés sem vállalta, s nevében a baloldalt is csak kettő: az MSZMP-en belül 1988 őszén megszerveződött Baloldali Alternatíva Egyesülés, s a „kapitalista restauráció” megakadályozását célul tűző, 1990-ben létrejött Baloldali Revízió Pártja. Az új parlamentben azonban hamar polgárjogot nyert mindkét kifejezés. 1990 és 2000 között a jobboldal szó 44-szer, a jobboldali jelző pedig 50-szer hangzott el a T. Ház plenáris ülésein. Ezek egy része a Horthy-korszakra, illetve az 1945 utáni koalíciós időszekekre vonatkozott. Másik részük viszont a jelenre. Először Gadó György (SZDSZ) nevezte a három párti (MDF, FKgP, KDNP) kormánykoalíciót jobboldalinak 1992-ben. Ugyanebben az évben azonban már Boross Péter és Orbán Viktor (Fidesz) is használta e jelzőt és ennek ellentétét.²⁹

A politikusok körében terjedő új nyelvre az elmélet emberei gyorsan reagáltak. A *Politikatudományi Szemle* hasábjain 1993-ban vita kezdődött a fogalom-pár alkalmazhatóságáról. A vitaindítót jegyző Körösi András nemcsak jobboldal és baloldal használhatósága mellett érvelt, hanem úgy vélte, hogy „Magyarországon a politikai élet pluralizálódását követően a baloldal-jobboldal skála a politika és a pártok közötti verseny legfontosabb értelmező és vonatkoztatási keretévé vált”. Ennek bizonyóságaként azonnal be is sorolta az egyes pártokat. Az MDF, a Kisgazdapárt és a Kereszténydemokrata Párt koalícióján alapuló kor-

²⁸ Magyar történeti szöveggyűjtemény 1914–1999. I. köt. Szerk. Romsics Ignác. Budapest, 2000, Osiris, 461–462.

²⁹ Arcanum Digitéka. Országgyűlési Napló 1990–2000.

mányt „jobbközépként”, ellenzékét pedig „baloldali liberális (SZDSZ, FIDESZ) és szocialista (MSZP)” pártokként határozta meg.³⁰

Az 1990-es évek második felében a pártok, politikusok és közéleti személyiségek sommás besorolása jobb- vagy a baloldal táborába általánossá vált. A *bal és a jobb* című publicisztikájában Debreczeni József 1999-ben Körösenyihez hasonlóan értelmezte a magyar politika szerkezetét. Mint „konzervatív liberális” párt erre az időre a Fidesz átkerült a jobboldali térfélre, amelynek a szélén akkor még a MIÉP helyezkedett el. Az SZDSZ viszont „radikálliberális” pártként maradt a baloldalon.³¹ Ugyanebben az évben Lovas István *Jobbegyenes* címmel jelentette meg cikkeinek gyűjteményét. 2002-ben megalakult a Jobbik Magyarországi Mozgalom, s Gyurcsány Ferenc 2004-ben *Merjünk baloldaliak lenni* címmel írt programot.

Több mint két évszázad jobboldali ideológiáinak és mozgalmainak az áttekintéséből egyik legfontosabb tanúsként azt vonhatjuk le, hogy igen nehéz, sőt talán lehetetlen olyan általános érvényű definíciót megfogalmazni, amely minden kor minden országának minden jobboldali irányzatára találó. A jobboldal és a baloldal jellemzésével foglalkozók ezért valószínűleg akkor járnak el helyesen, ha világosan különbséget tesznek a két politikai-ideológiai család több mint 100 év óta megkülönböztethető két-két nagy irányzata között.

Néhány évvel ezelőtt ugyanezzel a négyes felosztású tipológiával írta le az elmúlt évtizedek európai politikai és ideológia szerkezetét Norberto Bobbio, az 1945 utáni olasz politikai gondolkodás doyenje. A jobboldal és a baloldal között elemzése szerint leginkább az egyenlőségi eszményhez való viszony alapján lehet különbséget tenni. A két politikai család mérsékelt és radikális irányzatai pedig a szabadság eszményhez való más-más viszonyuk alapján választhatók külön. A szélsőbaloldali irányzatok, mint amilyen a kommunizmus, s amelyek előképe a francia jakobinizmus, egalitáriánus és autoriter jellegűek. A középbal, amelynek a liberális és demokratikus szocializmus feleltethető meg, ugyancsak egalitáriánus, ám egyben szabadságelvű is. A különböző konzervatív pártok, amelyek a jobbközépet alkotják, a balközéphez hasonlóan szabadságelvűek, viszont antiegalitáriánusok. Végül a szélsőjobboldali irányzatok, mint amilyen a fasizmus és a náciizmus volt, az egyenlőség- és a szabadságeszményt egyaránt tagadják.³² Ha ezt a négy nagy csoportot nem lineárisan helyezük el egy egyenesen, hanem egy olyan kétdimenziós politikai mezőben jelöljük ki helyüket,

³⁰ Körösenyi András: Bal és jobb. Az európai és a magyar politikai paletta. *Politikatudományi Szemle*, 1993/3. 94–111, idézetek a 105. és 109. oldalon.

³¹ Debreczeni József: A győzelem ára. Budapest, 2000, Osiris, 31–36.

³² Norberto Bobbio: *Droite et Gauche*. Paris, 1996, Seuil, 135–144.

ahol a szabadságeszményt, és az egyenlőségeszményt, illetve azok hiányát két egymást merőlegesen metsző tengely jelenti, akkor a fenti tipológia vizuálisan is megjeleníthető. Az egyes korszakok országoként is változó sokrétű ideológiáinak és bonyolult pártpolitikai viszonyainak a pontos leképezése természetesen ettől a finomított sémától sem várható. Ideáltipikus absztrakcióként azonban rendelkezik magyarázó erővel.

Summary

Rightist ideologies, rightist dictatures

The left-right identification is a common way of classifying political positions, ideologies, parties and regimes. Traditionally, the Left includes progressives, social liberals, social democrats, socialists, communists and anarchists. The Right includes conservatives, reactionaries, capitalists, monarchists, nationalists and fascists. The essay of Ignác Romsics gives a broad overview on European rightist ideologies and political regimes from the French Revolution to the present. Special attention is given to the French, German and Hungarian similarities and differences. The author makes clear difference among liberal and authoritarian conservatism on the one hand and conservatism, fascism and the various types of New Right on the other hand. As conclusion Romsics offers a typology which is based on theory of Norberto Bobbio.